

אתרוגי מרוקו – רשמי סיור

לאור ההתענינות הרבה באתרוגי מרוקו בשנים האחרונות ובעקבות פניות בנושא זה אל הרב אלישיב שליט"א, יצאה ביוזמת המכון לחקר החקלאות עפ"י התורה, משלחת שנועדה לעמוד על טיבם של אתרוגי מרוקו ולהכיר מקרוב את דרכי גידולם. הסיור נערך באביב שעבר (אייר תשנ"ה). חברי המשלחת היו הדיין א. ד. דונר והדיין י. גוקאוויצקי (לונדון), הרב י. לוי (יוהנסבורג) וכותב הטורים. לסיור הצטרף לפי בקשתי גם פרופ' מ. אל-עותמני, מומחה מרוקני להדרים מן המכון החקלאי הממשלתי באגדיר. להלן רשמים עיקריים מן הסיור שנערכו בצורת שאלות ותשובות.

אתרוגי מרוקו

במעלה הוואדי, בדרך למטעי האתרוגים.

היכן גדלים האתרוגים במרוקו?

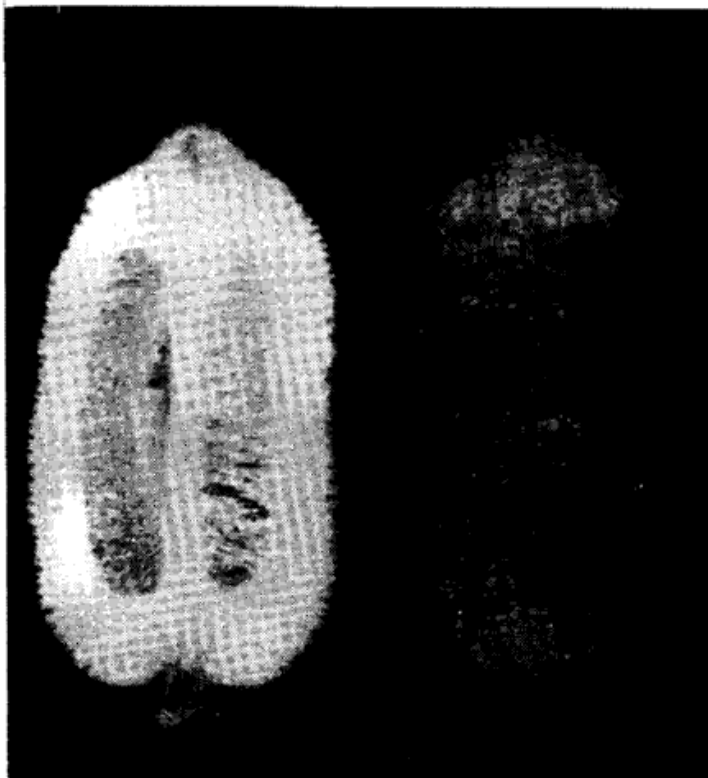
איזור גידול האתרוגים נמצא בדרום מרוקו, כ-100 ק"מ מזרחה מן העיר

אגדיר. ככל הנראה זה המקום העיקרי בו גידלו אתרוגים עד היום במרוקו בקנה מידה מסחרי. לאחר נסיעה באזור מדברי למחצה מגיעים לפאתי הרי האנטי-אטלס בסביבות הכפר אַסְדָּס. שם נכנסים לערוץ נחל הרי שבו גדלים האתרוגים. עצי האתרוג גדלים בצפיפות רב, במאות חלקות קטנות, בין עצי פרי אחרים - גפנים, תאנים, תמרים, חרובים ועוד. במעלה הנחל נובע מעין שממנו מזרימים את המים בתעלות להשקות את האתרוגים.

בכל האזור אין עצי הדר מזנים אחרים. לשאלותינו בדבר הסיבות שהביאו לגידול אתרוגים באזור זה השיבו הכפריים הפְּרָגִרים שידוע להם שהיו בסביבה זו ישובים יהודיים וכנראה שגידול האתרוגים הותחל עבורם לפני דורות רבים. עובדת קיומם של ישובים יהודיים עתיקים בחלק זה של מרוקו מתאשרת ע"י ההיסטוריונים.

האם יש סימנים מיוחדים המאפיינים את אתרוגי מרוקו?

עצי האתרוג שבאזור נראים דומים בכל לאתרוגים המוכרים לנו. לרבים מן הפירות יש פיטם אבל מצויים גם פירות ללא פיטם, כגון זה שבתמונה. סימן חשוב ומיוחד הוא העדר צבע ורוד-אדמדם בפריחה ובלבולב הצעיר, צבעם של הפרחים באתרוגי מרוקו הוא לבן-צהבהב.

אתרוג מן הזן המרוקני חסר זרעים וללא פיטם.

מקובל שאתרוגי מרוקו הם חסרי זרעים (=גרעינים) ויש מי שראה בכך טעם לפגם. במהלך הסיור בדקנו פירות שנותרו במקום מעונת החורף. מתוך 20 פירות שפתחנו, ב-10 היו זרעים ושלושה מהם היו מלאים זרעים. לפי נסיונו של הרב י. לוי, בפירות בעלי צורה מעוגלת יש בדרך כלל זרעים ואילו פירות צרים-מארכים הם חסרי זרעים. לפי זה מובן שדווקא הפירות המארכים המגיעים לשוק, המצטיינים ביופיים, הם חסרי זרעים. הסבר זה תואם תצפיות שערכנו בזני אתרוג אחרים ולפיהן יש לנוכחות הזרעים השפעה מסוימת על צורת הפרי.

עצם היווצרותם של פירות חסרי זרעים היא תופעה נפוצה וידועה ברבים מזני ההדרים (כגון אשכולית 'מרש' ומנדרינה 'סטסומה'). כמו כן ידועים זני הדרים (כגון קלמנטינה) שבהם נוצרים זרעים בעיקר כאשר מצויים בסביבה עצי הדר מזנים אחרים שאבקתם מפרה ביעילות את פרחי הקלמנטינה. העדר זרעים אינו שכיח באתרוגים אבל כנראה, שבזן האתרוגים המרוקני - ובתנאים המיוחדים של איזור אסדס, המתאפיין בהעדר זני הדר אחרים היכולים להפרות באבקתם את פרחי האתרוג, מסוגל גם האתרוג ליצור פירות חסרי זרעים.

האם, באופן כללי, ניתן לבדוק עץ אתרוג ולקבוע אם הוא מורכב?*

בידוע לבעלי מקצוע ניתן בדרך כלל לזהות ללא קושי עץ מורכב. מקום ההרכבה ניכר בגזע גם לאחר שנים. לעיתים קרובות קיים הבדל בעובי הכנה והרכב אבל, גם כאשר הם באותו עובי ניתן להבחין במקום החיבור בין הכנה לרכב. כמו כן ניתן להבחין בשוני במבנה ובצבע של קליפת הגזע בין הכנה לרכב. גם אם נעשתה הרכבה מתחת לפני הקרקע ניתן לגלות זאת ע"י ענפים הפורצים מאזור צואר השורש או מחלקים אחרים של מערכת השורשים.

לעומת זאת, אין בידינו עד היום כל דרך מקצועית או מדעית לברר האם העץ שלפנינו מקורו ביחור (=קטע ענף שהשרישו אותו בקרקע) או בזרע שנלקחו מעץ מורכב.

מה ניתן לומר בעקבות הסיור על חשש ההרכבה באתרוגי מרוקו?

במהלך הסיור בחננו עצים רבים בחלקות שונות, ככל שיכולנו. בשום

* על בעיית האתרוג המורכב ראה בפרוטרוט במאמרו של כותב הטורים ב"הליכות שדה" מס' 23, וראה מאמרו של ד"ר זקס על הרכבות בכלל "הליכות שדה" מס' 58, 80.

מקרה לא מצאנו סימני הרכבה. גזעי העצים חלקים עד לפני הקרקע וכל הענפים הפורצים מתחת לפני הקרקע היו ענפי אתרוג בלבד.

החקלאים המקומיים, בעלי החלקות לא ידעו מראש על בואנו, לא כונו את החלקות בהן בקרנו ולא היתה להם כל אפשרות להסתיר עצים מורכבים במידה וישנם כאלה.

בתשובה לשאלותינו הם חזרו והדגישו שאין הם מרכיבים ומעולם לא הרכיבו את האתרוגים, מכיוון שגידול האתרוג מצליח בידם בלא הרכבה. השתכנענו כולנו, לרבות פרופ' אל עותמני, שהחקלאים באזור זה לא הרכיבו אתרוגים מעולם והעצים הגדלים כיום באזור זה הם בלתי מורכבים. ההכרעה ההלכתית בענין צריכה, כמובן, להתקבל ע"י פוסקי ההלכה.

מהן שיטות הריבוי וצורת הגידול של אתרוגי מרוקו?

שיטת הריבוי העיקרית היא על ידי יחורים שאותם מכינים מענפי העצים שבאזור. במהלך הסיור נתקלנו בחקלאים שעסקו בהכנת יחורים

הדיין הרב דונר ואחד החקלאים עם חבילת יחורים מוכנים לנטיעה.

א"ת 1234567

לצורך שתילת חלקה חדשה. ראינו אותם עם חבילות של ענפים באורך של כ-30 ס"מ, אותן שמו במי הנחל כדי שהיחורים ישמרו רעננים. היחורים נשתלים בצפיפות, במרחקים של כמטר אחד בין העצים. שיטת ריבוי אחרת היא כריתת העץ עד לפני הקרקע וחידוש נוף העץ מענפים היוצאים מאזור השורשים. נתקלנו בכמה מקרים גם בשיטת ריבוי נוספת – הברכה של ענפים מעצים מבוגרים. בשיטה זו מכופפים ענף ארוך ומטמינים אותו בקרקע עד שהוא משתרש. לאחר ^{א"ת 1234567} מכן מנתקים את הענף מן העץ המקורי והוא הופך לעץ עצמאי.

אזור החקלאי

לדברי החקלאים, עצים הגדלים מיחורים מתחילים לתת פרי כעבור 3 שנים ואלה מחידוש נוף כעבור שנתיים.

א"ת 1234567

א"ת 1234567

כשהעצים גדלים מכופפים את הענפים הזקופים וקושרים אותם בכוון אופקי. כך נוצרת כעין סוכה של ענפים שמתחתיה גדלים הפירות. תוך שנים מספר נוצרת צפיפות גדולה עד כדי כך שקשה להגיע אל הפירות ולטפל בהם כראוי. לפיכך נוהגים המגדלים לחדש את המטע בגיל 8-10 שנים. עם זאת, ראינו עצים מבוגרים בני 40 ואף 60 שנה (לדברי החקלאים) הנראים בריאים וממשיכים לתת פרי. בגלל הצפיפות הרבה אין גזעי העצים המבוגרים מגיעים לעובי של יותר מ-9-10 ס"מ. גזעי העצים נראים בריאים לחלוטין ולא מצאנו סימנים של נגיעות ברקבון צואר השורש. הקרקע באזור קלה מאוד והחקלאים אינם פותחים 'גומות אויר' כמקובל בארץ. כמו כן לא מצאנו באזור זה נגיעות במלסקו ולדברי ד"ר אל עותמני אין מחלת המלסקו נפוצה במרוקו כלל וכלל. פרט למים חבל בהמות אין המגדלים משתמשים, לדבריהם, בחומרי ריסוס כלשהם.

האם ניתן לומר משהו על הסיכוי לגדל את אתרוגי מרוקו בארץ?

כמובן שצריך לנסות ורק אז נוכל לדעת. אולם כדאי לזכור שתנאי האקלים, הקרקע וגורמי המחלות המצויים בארץ שונים מאוד מאלה השוררים באזור גידולם המקורי של אתרוגי מרוקו. מלבד זאת, מציאותם של הדורים אחרים בסביבה יכולה להביא ליצירת פירות מרובי זרעים ולכך עלולה להיות השפעה על צורת הפרי. כאמור, תשובה ברורה לשאלה זו תהיה בידינו רק לאחר שיצטבר נסיון מעשי בגידול אתרוגים מן זה בארץ.

כמובן שאין בכחו של דיווח יבש זה למצות את סיפורה של המשלחת שלנו. באזור המדברי בו בקרנו מתנהלים החיים עדיין כלפני מאות

שנים, ללא מים זורמים וחשמל. על כך יכולנו לעמוד מקרוב כשהתקבלנו בכבוד רב בביתו של אחד מזקני החקלאים הפּוֹרְקִים, המתגורר בתוך אזור גידול האתרוגים. היה ענין רב גם בעצם המפגש עם מרוקו ועם הקהילה היהודית בקזבלנקה. דווח מדעי מלא נמצא בהכנה ויפורסם בבוא העת כמאמר משותף עם פרופ' אל עותמני.

★ ★ ★

נראה שיש ענין להוסיף אחר מאמרו של פרופ' א. גולדשמידט מכתב (משנת תרנ"א) מאת הגאון מוהר"ב קלוגר זצ"ל על אתרוגי מרוקו, המוכרים כבר למעלה מ-130 שנה. כמוכן אין במכתבו עדות על האתרוגים הגדלים במרוקו היום. המכתב התפרסם ב"הצפירה" תרנ"א אב (180) ונציין גם שבפרסומי חלק מסותרי האתרוגים מונים את סוגי האתרוגים שהם מוכרים ובין השאר מוזכר אתרוגי מרוקו.

מהלפירה תרנ"א אב (180)

ע"ד אתרוגי מארוקו

בענין השאלה ע"ד אתרוגי מארוקו אם יש לנהוג בהם איסור או לא, נשלחה אלינו לדפוס התשובה הזאת בעצם חתימת ידו של הרב הגאון מהרא"ב קלוגר אבד"ק בראדי:

נדרשתי לאשר שאלני בני יקירי החרף ובקי החכם השלם מוה' יהודא אהרן נ"י מבארדיטשוב אשר שאלו אותו כמה רבנים וכן גבירים, היות כי בשנה הזאת התאזרו חיל כל הרבנים הגאונים ממדינת רוסיא ליטא ופולין ויצאו כאיש אחד חברים לאסור איסור על אתרוגי קורפו ואגפי דבר שכבר נצטער אותו צדיק אאמו"ר הגאון רשכבה"ג זצ"ל ולא היה מברך עליהם עד יום פטירתו כמובא הדבר בארוכה בס' "תולדות שלמה" לבני הרב הנ"ל נ"י, להגיד להם חוות דעתי על אתרוגים הבאים ממדינת מאראקא אם יש לברך עליהם ואם נודעים לי מכבר ואם בימי אאמו"ר הגאון זצ"ל היה נודעים פה, לכן אודיע קושט אמרי אמת כי האתרוגים הללו נודעים לי זה יותר משלשים שנה וכבוד אאמו"ר הגאון זצ"ל בעצמו היה מברך עליהם וגם אנכי אי"ה אם יהיה לי בשנה הזאת אתרוג ממאראקא אברך עליו ואין להרהר אחריהם כלל, וע"ד אמת וצדק באעה"ח יום א' י"ב מנחם אב תרנ"א לפ"ק בראדי.

הק' אברהם בנימין קלוגער בהגאון מוהרש"ק זצ"ל.

לקיים הבטחתי להרבנים ולהגבירים ממדינת רוסיא לשאול את אאמו"ר הגאון מאור הגולה שליט"א הו"ד ע"ד האתרוגים ממדינת מאראקא ולכתוב לכל אחד ואחד תשובתו הוא מן הנמנע כי רבים המה ע"כ הנני לפרסם דבריו היקרים במכה"ע ואחב"י בכל מקומות מושבותיהם יוכלו לברך עליהם בלי שום חשש ופקפוק כלל.

יהודא אהרן קלוגער בהגאון הנ"ל נ"י